

İran İslam Cumhuriyeti'nin İdeolojik Politikasında Borçalı Türkleri

Borchali Turks in the Ideological Policy of the Islamic Republic of Iran

Museyib SHIRALIYEV

Doktorant, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler A.B.D.,
shiraliyev.museyib@hbv.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-7407-194X>

Makale Başvuru Tarihi: 31.05.2023

Makale Kabul Tarihi: 27.12.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

ÖZET

Anahtar Kelimeler:

Borçalı Türkleri,
Gürcistan,
İran,
Azerbaycan,
Şii Propagandası,

İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politika eksenini şekillendiren iki temel etken olan "devrim ihracı" ve İslamcılık (özellikle Şiilik) anlayışları, rejimin ana ideolojik bileşeni olan Velâyet-i Fakih teorisinin kavramsal hükümleri üzerine temellendirilen pragmatik dış politika anlayışını belirlemiştir. Bununla beraber, Şiilik üzerinden kurguladığı mezhepçi ideoloji niteliğinde dış politika anlayışına sahip Tahran'ın, kendisini İslam Dünyası'nın önderi olarak sunma amacı bulunmakta ve bu sebeple İran, İslam'ın gücüyle Şii nüfusun zihin ve kalplerini fethetme yönünde yumuşak güç politikası yürüterek nüfuz alanını genişletmek istemektedir. İranlı misyonerlerin faaliyetlerinin bir sonucu olarak, Gürcistan'ın Borçalı (Kvemo-Kartli) bölgesindeki yerel halk arasında belirli bir sosyal desteğin yaratılmasının çeşitli tezahürleri dikkat çekmektedir. Şiilik fikirlerinin ve Velâyet-i Fakih görüşlerinin arkasına saklanan Tahran misyonerleri, aslında Gürcistan'daki Azerbaycan Türkleri arasında İran nüfuzunu önemli ölçüde yaygınlaştırmakta ve burada yaşayan etnik Azerbaycan Türkleri aracılığıyla Azerbaycan üzerinde stratejik üstünlük elde etmeyi amaçlamaktadırlar. Makalede, Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Borçalı (Kvemo-Kartli) bölgesinde İran'ın aktif ideolojik faaliyetlerinin Azerbaycan'a yönelik potansiyel tehditleri incelenmekte, Borçalı Türkleri arasında artan İran etkisine karşı alınabilecek sosyoekonomik, kültürel ve eğitimsel önlemler sunulmaktadır.

ABSTRACT

Keywords:

Borchali Turks,
Georgia,
Iran,
Azerbaijan,
Shia Propaganda,

The two main factors shaping the foreign policy axis of the Islamic Republic of Iran, the concepts of "exporting the revolution" and Islamism (especially Shi'ism), have determined the pragmatic foreign policy understanding based on the conceptual provisions of the Velâyat-e faqih theory, which is the main ideological component of its regime. However, Tehran, which has a foreign policy built on a sectarian ideology it has constructed on Shiism, has the goal of presenting itself as the leader of the Islamic World, and for this reason, Iran aims to expand its sphere of influence by conducting a soft power policy to conquer the Shia's minds and hearts of through the power of Islam. As a result of the activities of Iranian missionaries, various manifestations of the creation of certain social support among the locals of the Borchali (Kvemo-Kartli) region of Georgia draw attention. Tehran missionaries, hiding behind the Shiism ideas and Velâyat-e faqih views, significantly spread Iran's influence among the Georgian Azerbaijanis and aim to gain strategic superiority over the Republic of Azerbaijan. The article examines the potential threats of Iran's ideological attacks in the Borchali (Kvemo-Kartli), where the Azerbaijani Turks is densely populated and presents measures that can be taken against the increasing Iranian influence among Georgian Azerbaijanis.

Önerilen Alıntı (Suggested Citation): SHIRALIYEV, Museyib (2023), "İran İslam Cumhuriyeti'nin İdeolojik Politikasında Borçalı Türkleri", **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, S.6(4), ss.1060-1072, Doi: <https://doi.org/10.33712/mana.1307522>

1. GİRİŞ

Modern jeopolitik süreçlerde din, sıklıkla önemli bir etki aracı olarak öne çıkmaktadır. Şiiilik ise İslam dünyasında İran'ın etkin bir aktör olmasını sağlayan jeopolitik tasarımındaki en önemli unsurlardan biridir. Jeopolitik tasarım, belli bir kültürel sistemin devlet aracılığıyla hedef coğrafyalarda kültürel ve beşerî bir dünya inşa etme girişimi olarak tanımlanabilir. Şiiiliğin kendi içinde farklılıkları olmasına rağmen, 1979 Devrimi'nden sonra Humeyni'nin kurduğu sistem sayesinde İran İslam Cumhuriyeti, Şii topluluklarını hem bölgede hem de dünyada seferber etme imkânı ve kapasitesini oluşturmayı başarmıştır.

Devrimle birlikte ulusal çıkar tanımı da değişikliğe uğrayan Tahran yönetimi, “*devrim ihracı*” politikasını da gündeme getirerek rejimini güçlendirmeyi amaçlamıştır. Dini yönetimiyle hem bünyesindeki değişik etnik grupların iç bütünlüğünü korumakta hem de rejim ihracı politikasıyla dış güvenliğini sağlamaktadır. Zira Humeyni'ye göre İslami rejimin İran sınırları içinde kalması rejimin sonunu getirecektir. Böylece İran devleti sadece ideolojik ve mezhepsel bir devlete dönüşmekle kalmamış, aynı zamanda Şiiiliğin yeryüzündeki dini ve ruhani otoritesi haline gelmiştir.

Şiiilik, İran'ın bölgedeki toplulukları ikna etmesi ve politikalarına karşı bir cazibe yaratması için çok güçlü bir araçtır. Zira mezhep kimliği İran için itikâdî ve siyasi bir kimliğe dönüşmüştür. İran, dünyanın dört bir yanında açtığı kültür merkezleriyle Şiiiliğin yaygınlaştırılmasını ve anlatılmasını İslami tebliğin önemli bir enstrümanı haline getirmiştir. İran aslında İslam öğretisi ve irşat adı altında kendi mezhebinin ve mezhepsel değerlerini anlatmaktadır. Ayrıca İran'ın Şii yayımcılığı için kullandığı en önemli araçları; dini yayınlar, üniversiteler ve kültür merkezleridir. İran İslam Cumhuriyeti'nin Şiiiliği devlet ideolojisine dönüştürmesi ve devleti Şii merkezli fıkıh kurallarıyla yönetmesi, aynı geleneği paylaşan farklı güç merkezleri arasındaki rekabeti daha da keskinleştirmiştir.

Özellikle Ortadoğu'daki olaylar ve bölgenin kilit oyuncularından biri olan İran'ın din üzerinden yürüttüğü siyasi planları Tahran'ın Güney Kafkasya'daki aktif katılımını gündeme getirmiştir. İran'ın “*Şii Hilali Projesi*” çerçevesinde bölgeye nüfuz etme isteği, kendisini Şiiiliğin hâkimi gibi gösterme girişimleri ve Ehl-i Beyt'in en hassas noktalarını kullanarak komşu ülkelerde Müslüman azınlık halklarını manipüle etmeye çalışması nedeniyle bölge ülkelerinde tehdit algısı yaratmaktadır.

İran'ın devlete bağlı ideolojik kurumları diğer ülkelerdeki propaganda faaliyetleri için çeşitli kanallar kullanmaktadır. Bu kapsamda dini kitapları, dergiler ve yurtdışında diğer propaganda materyallerini yaymak; mescitler inşa etmek ve dini merkezler (*medreseler, kültür merkezleri, kütüphaneler vb.*) tesis etmek; Kum ve Meşhed şehirlerindeki kutsal Şii türbelerine dini geziler düzenlenmek; Şii topluluklar da dâhil olmak üzere yurtdışındaki birçok Müslüman topluluğu desteklemek ve onların propaganda faaliyetlerinde kullanılması gibi birçok örnekler mevcuttur. Resmi İran temsilcileri de Velayet-i Fakih¹ fikirlerini yaymak için diplomatik statüleri dâhilinde faaliyetler yürütmektedirler. İran'da ve yurtdışında kurulan bazı uluslararası İslami vakıflarda eğitim gören gençler, geniş çaplı bir propaganda ağına dâhil olarak ülkelerinde İslam Devrimi fikirlerinin araçlarına dönüştürülmek için Şii misyonerliği üzere eğitilmektedirler. Bu çerçevede İran diasporası da yurt dışında Şii propagandasını geliştirmek için kullanılmaktadır. Yerel etnik ve dini özellikleri ile halkın İslami devrim fikrini benimseme isteğini göz önüne alarak, özellikle de Kafkasya ve Orta Asya'da İslami yönelimleri yükseltmeye yönelik yoğun çaba sarf edilmektedir (Sazhin, 2004:90).

2. İRAN'IN İDEOLOJİK POLİTİKASINDA “YUMUŞAK GÜÇ”

İran İslam Devrimi'nden sonraki yıllarda “*devrim ihracı*” stratejisi, Tahran yönetiminin siyasi gündeminde öncelikli yerlerden birini tutmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde Sovyetlerin dağılmasıyla bölgede bağımsız devletlerin ortaya çıkması, yeni dünya düzeninin transformasyonu, Batılı ülkelerin bölgede faaliyetlerinin

1 Arapçadan tercümede “*adil bir fakih'in otoritesi (ilahi kurallara hâkim olan ve şeriatın gereklerine göre yaşayan din âlimi, dini lider)*” anlamına gelen Velayet-i Fakih terimi, 1979 İran İslam Devrimi'nin lideri olan Ayetullah Humeyni tarafından geliştirilmiş aynı adlı dini-politik teorisinin temel bir unsurunu oluşturmaktadır. Humeyni, Velayet-i Fakih'in şeriat kurallarını tesis etmek için siyasi güce sahip olması gerektiğini öne sürerek siyaset ve din arasındaki ayrımı kesin olarak reddeder. İran Anayasasının dini liderin hakları, yetkileri ve görevlerine ilişkin ilgili hükümlerinin bu teorisinin ilkelerine uygun olarak geliştirildiğini belirtmek gerekir. Humeyni'nin Velayet-i Fakih için iddia ettiği geniş yetkiler, özellikle İran İslam Cumhuriyeti'nin temel organları üzerinde tam kontrol hakkı, Anayasanın 57. maddesinde resmileştirilmiştir (Bkz.: Humeyni, tarihsiz:64; İran (Islamic Republic of)'s Constitution, 20).

güçlenmesi, Ayetullah Humeyni'nin ölümü gibi etkenler bu “*idealist*” politikanın yerine daha pragmatik dış politika anlayışının gündeme gelmesine neden olmuştur. Aslında İran başlangıçta İslam'ın gücüyle kalpleri fethetme yönünde bir düşünce benimsemesine, devrimden sonra liderlerin, özellikle reformcuların orduya olan güvensizliğinden dolayı sert güç unsurlarını devre dışı bırakmak istemesine rağmen, takip eden yıllarda Irak-İran Savaşı, ABD ve İsrail'in Ortadoğu'da aktifliğinin artması ve iç politikada muhafazakârların baskıları üzerine politika araçlarını değiştirmiştir (Ametbek, 2021:17-18).

İran'ın ideolojik politikası ağırlıklı olarak Şiilik üzerine kurulu olduğundan en önemli hedefi, aslında diğer ülkelerin kamuoylarının tamamının değil, o kamuoyu içerisindeki Şii nüfusun zihin ve kalplerini kazanmaktır. Bu yumuşak güç, İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasının temelinde duran dini-siyasi ideolojiyi Azerbaycan ve Gürcistan dâhil olmak üzere bölge ülkelerine yaymak için kullanılmaktadır. Bilindiği gibi İslam Cumhuriyeti ideolojisinin tamamlayıcı unsurlarından biri, bölgede aynı ideolojiyi paylaşan, yani İslam'ın Şii eğilimini siyasi yönetimin temeli olarak kabul eden rejimlerin oluşmasıdır. Azerbaycan nüfusunun büyük çoğunluğunun Şii Müslümanlardan oluşması teorik olarak İran'a daha verimli fırsatlar sunmalıdır, ancak laiklik, hoşgörü ve çokkültürlülük ilkelerinin de kök saldıği ülkede İran istediği sonuçları alamamaktadır.

İran'ın bu “*yumuşak gücü*”, 1990 yılında dini lider Hamaney ve diğer nüfuzlu seçkin temsilciler tarafından kurulan Dünya Ehl-i Beyt Meclisi ile daha da yoğunlaşmıştır. Resmi olarak amacı dünya çapında Ehl-i Beyt takipçilerini belirlemek, organize etmek, eğitmek ve desteklemek olan bir sivil toplum kuruluşudur. Yani İran'ın siyasal İslam'ın yayılması için her yıl yüz milyonlarca dolar harcadığı, şu anda dünya çapında onlarca ülkede varlığını sürdüren, İran istihbarat servislerinin doğrudan kontrolü altında ya da aslında onun kollarından biri olan bir örgütten bahsediyoruz. Bu örgütün eski Sovyet ülkelerinde şubelerinin kurulmasının 2000'li yılların başında başladığını ve İran'da din eğitimi alan Azerbaycan vatandaşlarının imkânlarının bu faaliyette yaygın olarak kullanıldığını da belirtmek gerekir.

1990'ların başından itibaren İran, eğitim bursları ve sosyal proje finansmanlarının yanı sıra dini personel ve öğrenci değişim programları yoluyla Azerbaycan'daki Şii gruplara siyasi ve ekonomik desteğini güçlendirmiştir. İran, bu bölgede kendi ideolojisini yaygınlaştırarak, dini açıdan lider bir ülke olmayı hedeflemektedir. İran Kültür ve İslami Rehberlik Bakanlığı tarafından finanse edilen ve yönlendirilen Kültür ve İslami İlişkiler Teşkilatı, Azerbaycan'ın Şii toplumunun Sovyetler Birliği döneminde aşınmış olan dini duygularının yeniden canlandırılmasında ve İran'ın bu Şii gruplar üzerindeki nüfuzunun pekiştirilmesinde aktif bir rol oynamaktadır. Bu organizasyon, diğer İran kurumlarıyla birlikte Azerbaycan'da İran sineması, müziği, edebiyatı, din felsefesi ve Şii ideolojisini ön planda tutan kültür ve dil faaliyetleri düzenleyerek, Şii gruplar arasında ileri düzeyde bir iş birliği ortamı oluşturarak İran'ın etkisini de güçlendirmektedir.

İran'ın “*yumuşak güç*” vasıtasıyla nüfuzunu genişletmesini engellemek için Azerbaycan istihbarat teşkilatları ve kolluk kuvvetlerinin tavizsiz faaliyetleri dikkate alınarak, bu yöntem ağırlıklı olarak üçüncü ülkeler üzerinden bu devlete karşı kullanmaya başlanmıştır (DTX, 2022a). Özellikle istihdam sebebiyle göç eden veya sosyoekonomik ve siyasi sorunlarla diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinde yaşamakta olan milyonlarca Azerbaycan Türkü İran'ın ideolojik politikası için elverişli koşullar ve fırsatlar yaratmaktadır. Bunların arasında, genel eğitim seviyesinin düşük olması nedeniyle çeşitli ideolojik etkilere kolayca düşme eğiliminde olan insanlar çoğunluğu teşkil etmektedir.

İran'ın Şiiliği eski Sovyet ülkelerinde yaymasının temel amaçlarından biri de İslam Cumhuriyeti'nin yurtdışındaki nüfuz dairelerini genişletmektir. Ancak İran özel servisleri, bu ülkedeki Azerbaycan kökenli din adamlarını potansiyel olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güney bölgesinde ayrılıkçılığı alevlendirmek için bir araç olarak kullanmak istemektedir (Milli.az, 2021).

Son yıllarda İran özel servislerinin Ehl-i Beyt toplulukları üzerindeki faaliyetlerinin analizi, Devrim Muhafızları'nın (SEPAH) ana taktik olarak İran'a bağlı radikal Şii grupları oluşturmayı seçtiği sonucuna varmak için sebep vermektedir. Bu, ağırlıklı olarak Azerbaycan'ın güney bölgesinde ve Azerbaycan devletinin ayrılmaz bir parçası olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan bazı kişilerin İran'ın Azerbaycan'a karşı propagandası ruhunda sosyal medyada kışkırtıcı dezenformasyon yayınlamasıyla da kanıtlanmaktadır (DTX, 2022b).

Görüldüğü gibi, eski Sovyet cumhuriyetlerinin topraklarında ideolojik dayanak oluşturmada, Azerbaycan Türklerini sosyal yapı olarak gören İran özel servisleri, Tahran'ın gelecekteki siyasi çıkarlarını gerçekleştirmek için Suriye, Irak, Lübnan ve Yemen gibi ülkelerde olduğu gibi, kendi vekil ordularını veya silahlı terör gruplarını oluşturmayı düşünmektedirler.

3. İRAN'IN AZERBAJYAN CUMHURİYETİ'NE YÖNELİK ŞİİLİK PROPAGANDASI

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan ve laik bir devlet olan Azerbaycan devleti, her ne kadar dini propagandaya karşı önleyici politikalar geliştirmiş olsa da son yıllarda Şiiiler için “*kutsal topraklar*” sayılan Kerbela ve Necef'e giden Azerbaycan vatandaşlarının sayısındaki artış göz önünde bulundurulduğunda, İran'ın Şii ideolojisini Azerbaycan toplumunda tekrardan canlandırma politikası bağlamında Kafkasya'daki etkisini başarılı şekilde kullandığını söyleyebiliriz. İran'da yetişen Şii din adamları Azerbaycan'a gönderilip orada misyonerlik hizmeti yapsalar da Azerbaycan hükümetinin, İran'ın kendi içişlerine karışmasını önlemek için yurtdışında dini eğitim almış veya yabancı uyruklu din adamlarının Azerbaycan'da dini faaliyetlerde bulunmasını yasaklayan kanunu çıkarmasının ardından İran, 2000'ler boyunca İranlı mollaların etkin bir eğitim verdiği ve Tahran yönetimi tarafından finanse edilen yaklaşık 200 medresede yetiştirilen Şii mollalar vasıtasıyla kendi ideolojisini Azerbaycan toplumunda yaymaya devam etmiştir. Bu durum, İran'ın mezhepsel açıdan Azerbaycan'da nasıl güçlü bir konum kazandığını göstermektedir. 2017 yılı verilerine göre, İran toprakları üzerinden Şii mezhebinin kutsal toprakları olarak bilinen Kerbela'ya giden Azerbaycan kökenli ziyaretçilerin sayısında diğer yıllara kıyasla %33'lük bir artış olması, Şii ideolojinin Azerbaycan toplumunda tekrar hızlı bir canlanma sürecine girdiğini göstermiştir (Pamuk, 2019).

İran, Şiiliği yumuşak bir güç olarak kullanarak Azerbaycan'da elde etmek istediği prestiji çeşitli yollarla kazanmaya çalışmaktadır. Ülkeye atanan büyükelçilerin yanı sıra Dini Lider Ayetullah Hamaney'in bir temsilcisi de atanmıştır. Azerbaycan kökenli veya akıcı Azerbaycan diline sahip temsilcilerin seçimi de ihmal edilmemiştir. Çünkü halkla kendi dillerinde iletişim kurabilen kişilerin varlığı, mesajı daha akılda kalıcı ve insanları bir araya getirmek için daha uygun kılmaktadır. Ancak İran'ın 44 günlük savaş sırasındaki tutumu² Şii toplumun aklında soru işaretleri yaratarak İran'a karşı şüphe ve kafa karışıklığı yaratmıştır. Savaş dönemi ve sonrasında İran üzerinden Ermenistan'a silah sevkiyatının yapılması gibi hareketler, İran'ın imajına ciddi şekilde zarar vermiştir (Presidentaz, 2022).

Ayetullah Hamaney'in dini temsilcisinin faaliyetleri ile birlikte İran'da özellikle Kum ve Meşhed'te eğitim görenlerin yıllar içinde ülkeye dönüşleri veya Azerbaycan vatandaşlarının İran'da dini çalışmaları İran'ın yumuşak gücünü canlandırmakla Azerbaycan Cumhuriyeti'nde güçlenmesinde önemli etkenlerden biri olmuştur. Böylece İran'ın farklı şehirlerinde Velayet-i-Fakih doktrinine dayalı din eğitimi almak için bilimsel havzalara (dini eğitim merkezlerine) gidenler, insanların dini kimliklerine dönüş sürecinde dini şahsiyetler (en azından din eğitimi almış biri olarak) olarak sempati kazanmış ve benimsedikleri inancı kendi ülkelerindeki dindar insanlara öyle ya da böyle telkin etmeye başlamışlar.

Öncelikle belirtmek gerekir ki İran Anayasası Velayet-i Fakih'e dış politika alanında iki önemli yetki vermektedir. Birincisi, İran İslam Cumhuriyeti'nin genel devlet politikasının tanımı ile ilgili, ikincisi ise bu politikanın doğru şekilde uygulanmasını kontrol etmektir (Menuçehri, 2007:35-36). Bu anayasal haklar, Âli Dini liderin hem cumhurbaşkanının hem de İslami Şura Meclisi'nin (parlamento) dış politika adımlarına ve kararlarına her an müdahale etmesine izin vermektedir. Ayrıca, Velayet-i Fakih'in izleyeceği dış politika seyrinin ana ideolojik hatları ve hedefleri İran Anayasası'na açıkça yansımaktadır. İranlı araştırmacı Menuçehri (2007), İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politika hedeflerini şu şekilde özetlemiştir (Menuçehri, 2007:186);

- Ülkenin koşulsuz egemenliğini sağlamak ve dünya güçlerine her türlü bağımlılığın ortaya çıkmasını önlemek
- Dünyadaki Müslümanların haklarının korunması ve karşılık beklemeden dünyadaki mazlum halkların haklarının korunması
- “İslam Devrimi” fikirlerinin ihracatı
- Filistin halkının kurtuluş mücadelesini her şekilde desteklemektir.

Sonuç olarak, Azerbaycan'da özellikle İran Ayetullahlarının müntesiplerinin sayısı artmış ve mevcut Velayet-i Fakih'in otoritesi güçlenmiştir. Dini törenlerin yıllardır İran'da olduğu gibi taklit edilerek düzenlenmesi bu propagandanın mantıksal sonucudur. Zaman zaman aslen Azerbaycan Türkü olan yüksek mevkili din adamlarının Bakü ve Azerbaycan'ın güney bölgelerine ziyaretleri ve dini toplantılara katılmaları İran'a duyulan sempatiyi güçlendirmiştir.

2 44 günlük İkinci Karabağ Savaşı ve İran'ın yaklaşımı ile ilgili kapsamlı bilgi için Bkz.: Shiraliyev, 2022:181-196.

Şii mezhep politikası İran'da faaliyet gösteren çeşitli medya kuruluşları ve tüzel kişiler vasıtasıyla da uygulanmaktadır. Azerbaycan'da açıkça ifade edemediklerini İran'da Azerbaycan dilinde yayın yapan televizyon kanalları üzerinden yapmaktadırlar. Azerbaycan, bu televizyon kanallarında yer alan haberlerde ve diğer siyasi-analitik programlarda bazen yumuşak, bazen de sert bir şekilde eleştirilmektedir. Televizyon programları, dini diziler ve filmlerin yanı sıra tercüme edilmiş kitaplarla birlikte, İran'ın “mezhep kardeşi” gibi olumlu bir imajı oluşturulmaktadır. Böylece insanlar, dolaylı da olsa İran'ı dini düzeyde yakın görmeye başlamışlar. Hatta paradoksal bir şekilde, meselelere tarihsel bir bakış açısıyla yaklaşanların bazıları dini konularda nispeten yumuşak davranmakta ve hâlihazırda oluşturulmuş görüşleri kabul etmek zorunda kalmaktadırlar (Bağırov, 2021).

Artık Azerbaycan'a radikal İran yanlısı casuslar göndermekte güçlük çeken İran, onların buldukları yerden propaganda yapmalarına destek vermektedir. Çeşitli internet siteleri, sosyal medya ve Youtube kanalları aracılığıyla Azerbaycan dini bir devlet olmadığı için eleştirilmekte, orada İran modelinin uygulanmasının önemi vurgulanmakta, Batılı ülkeler ve İsrail ile ilişkileri şiddetle kınanmaktadır. Görünen o ki, Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra İran, burada mezhep temelleri üzerinde İran yanlısı güçlü bir dini topluluk oluşturabilmiştir. Örneğin, Kasım Süleymani'nin³ Irak'ta öldürülmesinin ardından Azerbaycan'daki çok sayıda sosyal medya kullanıcının Süleymani'ni şehit olarak görmesi ve bu konuda ciddi tartışmalar yürütmesi, İran'ın mezhepçi politikasının “başarısının” bir göstergesiydi. Fakat propaganda sonucunda oluşan imaj, 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı'nın ardından İran'ın sert güç politikası ve açık tehditleriyle sarsılmaya başlamıştır. Yıllardır oluşturmaya ve güçlendirmeye çalıştığı imaja kendi elleriyle zarar vermiştir. Elbette İran, Azerbaycan'da sadece dini odaklı çalışmalar yapmakla kalmamış, alternatif yollar da kullanmıştır. İran'ın Güney Kafkasya'da yaşananları kolay sindirememesi, aynı zamanda doğru dürüst analiz ve değerlendirme yapamaması, Azerbaycan'daki etkisinin zayıflamasına sebep olmuştur. Ermenistan'la olan yakınlık, hâlihazırda Azerbaycan'ın kontrolüne geçen İran-Ermenistan güzergâhına alternatif bir yolun inşasında ilgili taraf olması Şii toplumunun hayal kırıklığına ve İran'ı sorgulamasına neden olmuştur (Bağırov, 2021).

Günümüz Azerbaycan yönetimi için Türk milliyetçiliği, İran'la Şii dayanışmasından çok daha önemlidir. Ayrıca, Azerbaycan'ın Sünni toplumun üstün olduğu, aynı zamanda İran'ın ezeli bölgesel rakipleri olan nükleer silahlara sahip Pakistan, Suudi Arabistan, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Kuveyt gibi zengin petrol ülkeleriyle ilişkilerini güçlendirmesi Tahran'ın karşı saldırı taktiklerini kullanmasını tetiklemektedir (Magicrust.su, 2020).

Azerbaycan'ın İkinci Karabağ Savaşında Ermenistan işgali altındaki topraklarını kurtarması sonrasında onlarca yıldır hiçbir askeri hareketliliğin görülmediği Karabağ'ın güneyinde askeri tatbikata girişen ve İran tırlarının bölgeye Azerbaycan'ın izni olmaksızın girişinin engellenmesiyle birlikte, Türkiye ve Azerbaycan karşıtı kampanya başlatan İran'ın Azerbaycan'da yürüttüğü dini temelli propaganda faaliyetleri ifşa edilmiştir. Basında yayınlanan belgelere göre Azerbaycan'da casusluk faaliyetleri yürüttüğü ortaya çıkan İran'ın dini lideri Hamaney'in Azerbaycan'daki temsilcisi Seyyid Ali Ekber Ocak Nejat, hakkında başlatılan soruşturmalar nedeniyle İran'a kaçmak zorunda kalmıştır. Elde edilen raporlara göre, Hamaney temsilcisi dört alanda Azerbaycan'ın ulusal güvenliğine karşı faaliyet göstermekteydi (Tamga Türk, 2021);

1. Görünüşte dindar misyonerler yetiştirmek amacıyla İran'da ideolojik eğitime gönderilmeye uygun gençleri belirlemek ve İran'a göndermek
2. Gence ve Nardaran'da meydana gelen olaylar gibi Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde silahlı terör gruplarını örgütlemek
3. Azerbaycan ve Borçalı'dan humus ve zekât adı altında yasa dışı para toplanması, ideolojik ve terörist faaliyetler için harcanması
4. Azerbaycan'daki yüzlerce acentesini farklı başlıklar altında finanse etmek.

3 ABD'nin 2020 yılının ocak ayında Bağdat Havalimanına düzenlediği saldırıda öldürülen İran Devrim Muhafızları Ordusu'na bağlı Kudüs Gücü Komutanı General Kasım Süleymani, Afganistan'dan Irak'a, Suriye'den Lübnan'a İran'ın bölgedeki politikalarını belirleyen en önemli isimlerden biri olarak bilinmekteydi. İran'ın ülke dışındaki askeri istihbarat operasyonlarından sorumlu Süleymani, İran lideri Ayetullah Ali Hamaney tarafından “yaşayan şehit” olarak adlandırılmıştır.

4. BORÇALI TÜRKLERİNİ İRAN'IN İLĞİ ODAĞI YAPAN FAKTÖRLER

Tarihî Borçalı bölgesi Gürcistan Cumhuriyeti'nin güneydoğusunu, bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuzeyini kapsamaktadır. Borçalı Türkleri ise Gürcistan'ın Kvemo Kartli bölgesinde yaşayan Türk dilli bir halktır. Gürcü ve Rus tarihçilerin Borçalı Türklerinin çoğunun bölgeye 17. yüzyılda Şah Abbas tarafından göç ettirildiklerini belirtmelerine rağmen, bazı tarihçiler ve Borçalı Türkleri bölgedeki varlıklarının 2. yüzyıla dayandığı görüşünü savunmaktadırlar (Aydingün, 2013:824).

Kaynaklarda Barslılar (Barsiller) olarak adı geçen, 2. yüzyılda Güney Kafkasya'da yaşayan Burcoğlu/Borçoğlu uruğunun bugünkü Borçalıların ecdadı ve Borçalı yer adının da onların hatırası olduğu ileri sürülmektedir. Borçalı'da, Bun-Türklerin yanı sıra Bulgarların da yaşadıkları belirtilmektedir. Bu görüşe göre 6. yüzyılda Hunlarla Batı'ya hareket etmeyip Kafkasya'da kalan Bulgarlar, Burçalılar olarak adlandırılmışlardır (Ramazanlı, 2009:18).

İlgili yazında tarihî Borçalı bölgesinde yaşayan halk için “Azeriler”, “Gürcistan Azerbaycanlıları”, “Gürcistan Azerileri” ve “Borçalı Türkleri” gibi farklı adlandırmalar kullanılmaktadır. Sovyet döneminde tek destekçisi ve çekim merkezi Azerbaycan olmuş bu grubun adlandırılmasına önemli bir etkisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Borçalı Türklerinin tüm cemiyetlerinin adlarında “Azerbaycanlı” ifadesi kullanılmaktadır. Bununla birlikte, yapılan mülakatlarda neden “Borçalı Türkü” adlandırmasının kullanılmadığı sorusuna görüşmeciler, “Borçalı Türkü” teriminin kullanılması hâlinde cemiyetlerin resmî kaydında sorun yaşayacaklarını belirtmişler, o nedenle “Azerbaycanlı” terimini kullandıklarını ifade etmişlerdir (Aydingün ve Asker, 2012:177).

Şii topluluklarını kendi stratejik ve ideolojik amaçları doğrultusunda kullanan İran'ın Azerbaycan'ın yanı sıra bölge ülkeleri üzerinden uygulamaya çalıştığı bu dini ve siyasi eksenin temel hedeflerinden biri de coğrafi olarak bugünkü Gürcistan sınırları içinde yer alan tarihi Borçalı bölgesinde yaşayan Azerbaycan Türkleridir. Bölgedeki Azerbaycan Türklerinin dini liderliğinin 2011'den beri Kafkas Müslümanları İdaresi'nde⁴ olmadığı düşünüldüğünde, İran'ın elde etmek istediği sonuçlar için uyguladığı mezhep esasına dayalı stratejilere karşı daha savunmasız oldukları ortaya çıkmıştır (Asker, 2017:153).

Gürcistan, Güney Kafkasya'da en büyük Müslüman nüfusa sahip tek Hıristiyan devletidir. Bu ülkenin İslam'a inanan vatandaşlarının önemli bir kısmını oluşturan Azerbaycan Türklerinin genel nüfusunun 2021 yılı istatistiklerinde yaklaşık 440 bin olarak görünse de Gürcistan'daki Azerbaycan Türkleri ile bu rakamlara ilişkin yapılan görüşmelerde Gürcistan hükümetinin çoğunlukla Borçalı (Kvemo-Kartli) bölgesinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin nüfusunu resmî kaynaklarda gerçekte olandan daha az gösterdiği ve sonuçların 380 bin ile 500 bin arasında değiştiği ortaya çıkmıştır (Shiraliyev, 2022:152).

Borçalı Türkleri faktörü, Gürcistan'ın komşularıyla, özellikle Azerbaycan ve Türkiye ile olan ilişkilerinde önemli, dengeleyici ve koordine edici bir rol oynamaktadır. Ancak bölgede, Gürcistan'daki Azerbaycan Türklerine ideolojik ve sosyal etki aracı olarak ciddi ilgi gösteren bir başka Müslüman devleti de İran İslam Cumhuriyeti'dir. İran'ın Gürcistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasındaki nüfuzunu genişletme arzusu birkaç önemli faktör tarafından şartlandırılmıştır. Bu etkenlerden ilki kuşkusuz mezhepçilik temelinde Azerbaycan'ı dolaylı olarak etkileyebilecek efektif bir sosyal dayanak yaratma girişimleriyle ilgilidir.

Borçalı bölgesinin Gürcistan yönetimi altında olmasına rağmen Gürcistan'daki Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan Cumhuriyeti ile yakın ekonomik, sosyokültürel bağlarını koruduğu bir sır değildir (Asker ve Kahraman, 2016:41). Hatta bazıları Azerbaycan'da yaşamakta ve çalışmaktadır. İran'ın radikal dini propagandasının hedefi haline gelen bazı Borçalı Türklerinin, Bakü'ye karşı Tahran'ın nüfuz ajanları haline gelmeleri ihtimali çok yüksektir. İran'ın Ortadoğu'nun Şii bölgelerindeki eylemleri bu konuda açık bir örnek olarak kabul edilebilir.

İslam medeniyeti ve Müslüman toplulukların 7. yüzyıldan itibaren Güney Kafkasya ve Gürcistan tarihinin birer parçası olmasına rağmen, Gürcistan'da İslam'ın yayılması belli bölgelerle sınırlı kalmış ve zamana yayılarak gerçekleşmiştir. Günümüzde ise İran'ın Şiiliği Gürcistan'da yaymak için sistematik bir şekilde çalıştığı ve bu işte ciddi sonuçlar elde ettiği görülmektedir. Bu faaliyet, 2000'li yılların başında ağırlıklı olarak Gürcistan'daki Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgelerde başlamış, sonuç olarak 1990'larda yeknesak bir dinî yapıya sahip

4 Merkezi Bakü'de olan ve Şeyhülislam başkanlığında yönetilen Kafkas Müslümanları İdaresi, Transkafkasya Müslümanları Ruhani İdaresi temelinde kurulmuş olup, bölgede yaşayan Müslümanların dini kurumlarını birleştiren yüksek İslam dini merkezidir.

olmayan Azerbaycan Türkleri arasında Şii-Sünni oranıyla ilgili rakamlar neredeyse birbirine yakınken, şu an nüfusun çoğunluğu Şii mezhebine ve onun kollarına mensuptur (Asker ve Öğütçü, 2016:223).

Zaman zaman ister Azerbaycan isterse de Gürcistan medyasında İran'ın Kvemo Kartli (Borçalı) bölgesindeki sürekli mezhep propagandası ile ilgili ayrı ayrı makaleler, potansiyel tehditler hakkında düşünmek için ilginç materyaller sunulmaktadır. Örneğin, Borçalı bölgesinde İran'ın Kum ve Meşhed şehirlerinden gelen misyonerlerin Şiiliğin yanı sıra Humeyni'nin fikirlerini de teşvik ettiği konusunda yapılmış araştırma birkaç önemli noktaya odaklanmıştır (Alieva, 2005);

1. İranlı misyonerlerin Azerbaycan Türkleri arasında mezhepçilik temelinde hareket etmelerinin asıl amacı, İslam ideallerini değil Tahran'ın çıkarlarını yaymaktır.
2. İkinci ilgi alanı ise İranlı misyonerlerin faaliyetlerini organize etme çalışmalarıdır. İran'ın doğrudan desteğiyle Gürcistan'da "*Ehl-i Beyt*", "*Ahl ul-Beyt*" ve "*Ali Hikmat*" dini toplulukları kurulmuş ve kısa sürede Borçalı Türkleri arasında ciddi bir propaganda ağı oluşturmayı başarmışlar.

Daha sonra Azerbaycan basınında da benzer içerikli yazıların yayınlandığını belirtmek gerekir. Bu yazılardan İran'ın bazen doğrudan bazense dolaylı olarak Azerbaycan Türklerini ideolojik ve siyasi etki alanına sokmak için ciddi adımlar attığı görülmektedir. Bunun bir örneği, İran büyükelçilerinin ara sıra Gürcistan'daki Gardabani (Karayazı) ve Marneuli'ye (Sarvan)⁵ yaptığı ziyaretlerdir. Örneğin, 2009 yılında İran'ın Gürcistan Büyükelçisi Mücteba Demirci Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgeleri ziyaret etmiş, Ehl-i Beyt çatısı altında çalışan aktivistlerle bir araya gelmiş ve Azerbaycan kökenli dindarların sorunlarını çözmek için İran'ın elinden gelen her şeyi yapacağına söz vermiştir (APA, 2009).

Öte yandan, Azerbaycan'ın Tiflis Büyükelçiliği ve Kafkas Müslümanları İdaresi var olduğu sürece İran'ın Borçalı bölgesindeki dini sorunların çözümünde gayret göstermesi anlaşılabilir değildir. Azerbaycan haber sitelerinden birinde 27 Nisan 2019 tarihinde yayınlanan bir makalede, Borçalı Türkleri arasında uzun yıllardır mezhep çatışmalarının olmadığı belirtilmiştir. Ancak İranlı misyonerlerin bölgedeki faaliyetlerinin organize edilmesinden sonra Azerbaycan Türkleri arasında mezhep ayrımcılığı açık ve tatsız hale gelmiştir. SSCB'nin dağılmasından sonra oluşan boşluktan yararlanan İran, Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde cami ve medreselerin inşasında çok aktif olduğu gibi, dini yayınların toplu olarak yayınlanması konusunda da sürekli çalışmıştır. Bu, İranlı misyonerlere propaganda işlerinde önemli bir avantaj sağlamaktadır. İran'ın bu bölgelerdeki ideolojik etkisinin gücünü anlamak için yıllık Aşure törenlerinde gözlemlenen kalabalığa dikkat etmek yeterlidir (Zencani, 2019).

Dini bayram ve anma günleri gibi önemli bir propaganda aracı olan ritüellerin yapılması değerlerin korunmasına önem veren tüm siyasi yapılanmalar tarafından uygulanan ve toplumsal birlikteliği güçlendiren en önemli metottur. Ancak İran Şii propagandası ile bu törenlerin ayrıştırıcı mezhebi yönünü büyütmektedir. 2011 yılında Gürcistan hükümeti tarafından bağımsız Gürcistan Müslümanları İdaresi'nin kurulması ve bölgedeki din işlerinin Kafkas Müslümanları İdaresi'nin elinden alınmasından bu yana, İranlı misyonerlerin bu ülkedeki faaliyetleri karşısında hiçbir engel kalmamıştır (Tsurtsumia, 2015:32).

İran Kafkasya ve Orta Asya'da ise idealist/İslami bir devlet gibi değil çıkarları peşinde koşan bir ulus-devlet gibi davranmaktadır. Tahran'ın ciddi ilgi odaklarından biri olarak Gürcistan'daki Azerbaycan Türklerini seçmesinin bir diğer önemli nedeni de kuşkusuz Gürcistan'ın aktif olarak izlediği Batı yanlısı dış politikasıdır. İran, Gürcistan'ın Avrupa Birliği ve NATO ile yakın iş birliğinden ciddi şekilde endişe duymaktadır. Çünkü Gürcistan'ın Batı'nın askeri ve siyasi yapılarına istikrarlı entegrasyonu, İran'ın Güney Kafkasya'da zaten kırılğan olan konumunu kaybetmesi anlamına gelmektedir. Burada öne çıkan noktalardan biri, İran'ın Basra Körfezi'nden Karadeniz'e bir ulaşım ve iletişim koridoru oluşturma planıdır.

İran-Ermenistan-Gürcistan güzergâhında önerilen projenin Borçalı bölgesinden geçmesi planlanmaktadır. Diğer bir deyişle, İran'ın bu meseleyi Gürcistan'daki ideolojik ve jeopolitik konumunu güçlendirmek için bir araç olarak kullanmak niyetinde olduğuna şüphe yoktur. Fakat dış politikanın her zaman ulusal çıkarlara göre

5 Borçalı'daki coğrafi isimlerin Gürcüceye değiştirilmesi her zaman bölgede uygulanan geleneksel bir dil politikası olmuştur. Hatta köylerin girişlerine ve Müslüman mezarlıkların yakınına haç sembolleri yerleştirmekle burada yaşayan insanların Hıristiyan oldukları izlenimini yaratmaya çalışmaktadırlar. 2016 yılında Gürcistan'daki Avrupa Ulusal Azınlıklar Merkezi tarafından yapılan bir araştırmada da Azerbaycan kökenli yerleşim yerlerinin adlarının değişikliği, "*bölgedeki Türk nüfusun çoğunluğuna rağmen, bu yerlerin gelecek nesillere tarihi Gürcü toprakları olarak sunulabilmesi*" için olduğunu onaylamaktadır. Bazı Gürcü aydınlar, bu "*sahte Gürcüleştirme*" faaliyetlerinden Gürcülerin değil, Gürcü soyadına sahip Ermeni asıllı yetkililerin sorumlu olduğunu söylemektedirler. Gürcistan'da tek bir Ermeni köyünün isminin değiştirilmemesi de bu varsayımı güçlendirmektedir. Bkz.: Shiraliyev, 2022:145-164.

yürütüldüğünün en güzel örneğini ise İran sergilemektedir. Azerbaycan'ın nüfusunun çoğunluğunu Şiiler oluşturmasına rağmen, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki sorunlar, özellikle Karabağ meselesi söz konusu olduğunda İran, daha çok Ermenistan'a yakın politika takip etmektedir. Buna göre şu ortaya çıkmaktadır; İran kendi ulusal çıkarı ve rejimini korumak için Şiiliği ön planda tutarak bölge Şiilerini bir dış politika aracı olarak kullanmaktadır.

Görünürde İran ve Gürcistan arasındaki ilişkiler şu ana kadar sabit mecrada ilerlemiş ve taraflar arasında uzun süreli ciddi bir çatışma yaşanmamıştır. Bunun tek istisnası 2008 yılında taraflar arasında yaşanan olaydır. O sırada ABD'nin talebi üzerine Gürcistan tarafından gözaltına alınan ve dolandırıcılıkla suçlanan bir İran vatandaşı, Washington'a iade edilmiştir. Olay taraflar arasında geçici bir soğukluğa neden olsa da bir süre sonra temaslar yavaş yavaş düzelmiştir. 2006'da Rusya ile Gürcistan arasındaki siyasi gerilimler sonucunda Moskova'nın bu ülkeye gaz arzını kestiği zaman, Azerbaycan'ın desteğinin yanı sıra İran'ın yardımı da Tiflis'in krizden çıkmasında önemli bir rol oynamıştır (Shlapentokh, 2012:26-28).

Bilindiği üzere, 2011 yılından itibaren iki ülke arasında kısa vadeli ziyaretlerde vize şartı kaldırılmıştır. O zamandan beri Tahran ve Tiflis arasında doğrudan bir hava iletişimi de kurulmuştur. Önemli noktalardan biri de Mart 2017'den beri Gürcistan vatandaşlarının AB ülkelerine vizesiz seyahat edebilmesidir. Bu, İran istihbaratı için yeni fırsatlar açmıştır. Böylece, Gürcistan vatandaşlarının bu hakkını kullanarak, İran özel servisleri, Borçalı'da beyinleri yıkanan Azerbaycan Türklerini çeşitli görevler için Avrupa'ya ajan olarak göndermektedir (Zencani, 2019).

Gürcistan ve İran arasındaki sabit ilişkilere rağmen Tahran, Tiflis'in kararlı ve amaçlı Batı politikasının sonunda ülkeyi NATO'nun ve ABD'nin Güney Kafkasya'daki kalelerinden biri haline getireceğinin farkındadır. Bu durumda İran, Gürcistan'daki Batı yanlısı politikaya karşı direniş için Borçalı Türklerini etkili kaynaklardan biri olarak kullanabilir. Böylece, İran'ın yıllarca süren ideolojik propagandası sonucunda oluşan muhafazakâr Şiiler, gerçekten de Batı için ciddi bir baş ağrısı haline gelebilir. İran'ın bir noktada bu gizli silahı kullanmaya çalışması muhtemeldir. Ancak şimdilik Gürcistan hükümeti İran'ın Borçalı bölgesindeki faaliyetlerine göz yummayı tercih etmekte ve Tahran'ın bölgede artan etkisinin, Borçalı Türklerini İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra gücü ve nüfuzu artan Azerbaycan'ın etkisinden uzak tutmada olumlu bir rol oynayacağına inanmaktadır. Gürcistan'daki bazı milliyetçi çevrelerin Borçalı'da yaşayan Azerbaycan Türklerini Gürcistan devleti için potansiyel bir tehdit kaynağı olarak gördükleri ve bölgenin sosyo-ekonomik geriliğinin devam etmesinde ilgili oldukları bir sır değildir (Shiraliyev, 2022:153). Buna rağmen Orta Doğu'nun Şii bölgelerinde İran İslam Cumhuriyeti tarafından son 40 yılı aşkın süredir gerçekleştirilen faaliyetlerin sonuçları analiz edildiğinde Azerbaycan Türklerini bir tehdit unsuru olarak algılayan Gürcü milliyetçilerinin Borçalı bölgesinde İran'ın mezhepsel yayılmacılığına karşı yaklaşımı ikirciklidir.

Son olarak, Tahran'ın Gürcistan'daki aktif katılımına katkıda bulunan bir diğer faktör, son zamanlarda yaşamak ve çalışmak için çok sayıda İran vatandaşının ülkeye akın etmesidir. 2018 yılı istatistiklerine göre Gürcistan'da geçici oturma ve çalışma izni için başvuruların %87'si İran vatandaşlarına aittir (Lomsadze, 2020). Bu gibi durumlarda, Gürcistan'da zengin ve güçlü bir İran diasporasının kurulmasının kaçınılmaz olduğu açıktır. Bu, Batı ile bütünleşen Gürcistan'da sürekli Avrupa ve ABD'den etkilenebilecek büyük bir kitle demektir. Gürcistan'daki İranlıların zamanla Tahran'a karşı potansiyel bir muhalif güç haline gelmemesi için İran'ın ülkede örgütlü bir toplumsal tabana sahip olması gerekmektedir. Bu anlamda İran hükümeti, Gürcistan'daki Azerbaycan Türklerini mezhepsel ve dini çıkarları koruma kisvesi altında kolayca casusluğa dâhil etme fırsatına sahiptir.

4.1. İran'ın Borçalı Bölgesindeki Faaliyetleri İçin Elverişli Koşulları Yaratan Unsurlar

Tahran'dan gelen misyonerlerin bu kadar kısa sürede Borçalı Türkleri üzerinde böyle ciddi bir etki kazanmaları ve örgütsel faaliyetlerde bulunmaları, kuşkusuz ülkedeki verimli sosyo-politik ve ekonomik ortamdan kaynaklanmaktadır. SSCB'nin dağılmasından sonra ciddi ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalan Gürcistan, yabancı yatırımları ülkede tutmakla ilgilenmiştir. İranlı misyonerlerin ilk dalgası girişimcilik bahanesiyle de o dönemde ülkenin sosyo-ekonomik açıdan en geri kalmış bölgelerinden biri olan Borçalı'ya gelmiş ve Azerbaycan Türklerini insani yardım perdesi altında çeşitli faaliyetlere dâhil etmiştir.

İranlıların yaptığı küçük yatırımlar, girişimcilik faaliyetleri ve gençlerin yüksek öğrenim için İran'daki dini üniversitelere ücretsiz olarak kabul edilmesi, yerel halkın Tahran'a olan sempatisini önemli ölçüde güçlendirmiştir. Gürcistan hükümetinin Azerbaycan Türklerine karşı çoğu zaman samimiyetsiz tavrı, onların sosyal sorunlarına kayıtsızlığı ve onların kendi anadilinde eğitim görmelerinin önündeki çeşitli suni engeller

aslında öncelikle İran'ın lehine olmuştur. Ermenistan'ın saldırganlığı sonucunda Azerbaycan'ın savaş hali ile karşı karşıya kalması, Bakü'nün Borçalı'daki Azerbaycan Türklerinin sorunlarına gereken ilgiyi göstermesini engellemiştir.

Ayrıca, Türkiye'nin bu dönemde Borçalı bölgesinin ekonomik ve kültürel gelişimine gereken özeni göstermediğini de belirtmek gerekir. Çünkü Stalin zamanında Gürcistan'dan Orta Asya ve Sibirya'ya sürgün edilmiş Ahıska Türklerinin⁶ Gürcü milliyetçiliğini öne çeken Gamsahurdia yönetimi tarafından kabul edilmemesi nedeniyle Türkiye ile ilişkilerde soğukluk yaranmıştır (Aydingün ve Asker, 2012:131-132). Aynı zamanda Eduard Şevardnadze'nin iktidara gelmesiyle Ahıska Türklerinin anavatanlarına geri dönüşünün düzenlenmesi yönünde çeşitli kararlar alınmışsa da somut bir gelişme olmamıştır. Zira Gürcistan, 1944 sürgününü SSCB'nin gerçekleştirmesi nedeniyle bu meselede bağımsız Gürcistan devletinin bir rolünün olmadığını ve dolayısıyla Gürcistan Cumhuriyeti'nin Ahıska Türklerinin geri dönüşünden sorumlu tutulmasının mümkün olmadığı tezini savunmuştur (Trier vd., 2011:39). Ne yazık ki İran 1990'lı yıllardan itibaren bu boşluktan ustaca yararlanmış ve Gürcistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında sosyal dayanak sağlamayı başarmıştır. Tahran'ın bu etkisi mezhepçiliğe dayandığı için ulusal mirasın unutturulmasına hizmet etmektedir.

Öte yandan, İkinci Karabağ Savaşı'nın sonuçları açısından Kafkasya'da yaratılması düşünülen "3+3" modeli bağlamında bölgesel iş birliği mekanizmaları hem Azerbaycan hem de Türkiye'nin, İran'ın Borçalı bölgesindeki yabancılaştırma politikasını önlemesini kolaylaştıracaktır (Shiraliyev, 2022:110). Uluslararası siyasi ortamın böyle bir politikanın tutarlı ve kararlı bir şekilde uygulanması için oldukça elverişli olduğu gözden kaçırılmamalıdır. ABD ve Avrupa Birliği'nin İran'a yönelik politikalarını sıkılaştırdığını Gürcistan'ın dikkate alacağına şüphe yoktur. Batıya meyleden Tiflis'in gelecekte İran bağlantılı grupların kendi topraklarındaki faaliyetlerine göz yumması mümkün olmayacaktır.

4.2. İran'ın Borçalı Türkleri Üzerindeki Potansiyel Etkisi ve Olası Tehditler

Mevcut siyasi durumda, İran'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Borçalı Türkleri aracılığıyla herhangi bir biçimde doğrudan tehdit etmesi pek olası değildir. Ancak, bu tür dolaylı tehditler mümkündür ve Azerbaycan tarafından dikkate alınmalıdır. Bu tehditlerden ilki terörizm ve casuslukla ilgilidir. Marneuli'de (Sarvan) ikamet eden Gürcistan vatandaşı Ferda Gadirov'un 2009 yılı Nisan ayında Azerbaycan Devlet Petrol Akademisi'nde (*Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası – ADNA*) gerçekleştirdiği katliamdan ders alınmalı ve benzer olayların yaşanmaması için tüm önleyici tedbirler alınmalıdır. Olayla ilgili soruşturma, Ferda Gadirov'un yabancı özel servislerle bağlantılı olduğuna dair güçlü kanıtlar olduğunu ortaya koymuştur (NTV, 2009).

İran İslam Cumhuriyeti farklı ülkelerde Hizbullah modeli şeklinde faaliyet gösteren siyasi-dini ideolojik merkezlerin örgütlenmesi ve silahlı gruplar oluşturma potansiyeline sahip terör örgütlerinin kurulması yönünde planları hayata geçirmektedir. Post-Sovyet mekânında ise bu faaliyetler Azerbaycan Türklerinin Şii inancını çeşitli politik amaçlar doğrultusunda kullanmaya çalışan İran gibi asil aktör (*vekil aktöre sponsor olan devlet*) tarafından desteklenen "*Hüseyniyyun*" grubu⁷ tarafından yürütülmektedir. Azerbaycan'da yeni "*Hizbullah*" planı ilk etapta gerçekleşmemiştir. 2015 yılında Nardaran olaylarıyla ülkede "*Şeriat Rejimi*" kurmak isteyen "*Müslüman Birliği Hareketi*"nin⁸ etkisiz hale getirilmesi İran için ciddi bir fiyasko olmasından sonra Gürcistan,

6 1944 sürgününe kadar etnik olarak heterojen bir bölge olan Mesheti-Cavahetya'da yaşamış ve çoğunluğunu Türkler oluşturan Türk dilli Müslüman bir halktır. Bu topluluğun adlandırılması son derece tartışmalı bir meseledir ve bir ölçüde de siyasallaşmıştır. Ayrıca grup içinde az sayıda Kürt, Terekeme, Hemşin ve Gürcülerin de olduğu bilinmektedir. Bu topluluğun ezici çoğunluğunun kendini "*Ahıska Türkü*" olarak tanımlaması nedeniyle makalede bu terim tercih edilmiştir. Aynı zamanda Gürcistan'da, Ahıska Türklerinin Müslüman Gürcüler olduğu tezi kabul edilmekte, Türk oldukları görüşü reddedilmektedir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Aydingün ve Asker, 2012:178-180, Aydingün ve Aydingün, 2014:1; Aydingün vd., 2016:275-346).

7 İran'ın bu terörist grup aracılığıyla Azerbaycan'a yönelik ideolojik saldırılarının temel unsurlarından biri de "*Kerime Devleti Teorisi*"dir. Kerime devleti, Azerbaycan'daki sosyo-politik yapıya bir alternatif olarak sunulmakta ve kurulması ile halkın asil ve mutlu bir yaşama kavuşacağı iddia edilmektedir. İsnâaşeriyye Şîası'na göre İmam Mehdi'nin dört sefirinden biri olan Muhammed bin Osman el-Ömerî tarafından anlatıldığı söylenen ve Ramazan ayında okunması müstehab olan "*İftitah Duası*"nda kullanılmıştır. Dini literatürde bu devletin, "*büyük gaybet*"ten sonra zuhur edecek İmam Mehdi tarafından kurulacağı belirtilmektedir. Amaç, bu tür bir "*teori*" ile gerçek niyetin üzerini örtmek Azerbaycan'ın laik devlet modelini ve anayasal yapısını hedef alarak İran tarzı İslam devrimini gerçekleştirmeye çalışmaktır. Ayrıca bkz.: Youtube, https://www.youtube.com/watch?v=96tPVXOFYSo&ab_channel=CSSC_CQTM

8 Tale Bağırzade liderliğindeki radikal aşırılık yanlısı terör örgütü olan "*Müslüman Birliği Hareketi*"nin Azerbaycan'da radikal Şii ideolojisinin yayılması ve darbe yaparak şeriat yasalarının uygulanması gibi ana faaliyet istikametleri olmuştur.

Rusya ve Ukrayna'daki Azerbaycan Türkleri ile ilgili çalışmalar yoğunlaştırılarak ikinci planı devreye sokmuştur. Bu planın ana hedefi, Azerbaycan'a yönelik eylemleri bu ülkelerde yaşayan Azerbaycan Türkleri aracılığıyla uygulamaktır. “*Hüseyniyyun*” grubu daha radikal bir adıma başvurarak, 2018 yılında Rusya vatandaşı Yunus Seferov'u “*din uğruna*” Gence terörü yapmaya teşvik etmiş ve Azerbaycan'ın dini kesimini “*direnış hareketi*” adı altında birleşmeye çağırmıştır. Gence teröründen sonra Gürcistanlı Müslümanların Yüksek Dini Kurulu Başkanı Mirtağı Asadov'un Azerbaycan'a gelişi de aslında bu “*direnışı*” harekete geçirmek yönünde olmuştur (Nerimanlı, 2021).

İran'ın sadece Azerbaycan'ı değil, Gürcistan'da Şii Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgeleri de Güney Kafkasya'daki konumunu güçlendirmek yolunda hedef olarak seçtiği görülmektedir. Borçalı'dan gelen haberler, İslam Devrimi doktrininin (Velâyet-i Fakih) Müslüman nüfus arasında, özellikle de gençler arasında yayıldığını doğrulamaktadır. Merkezi hükümeti laik, Hıristiyan Gürcü devletçiliği üzerine kurulu olan Gürcistan'da İslam devriminden bahsetmek elbette ilk bakışta gerçekçi gelmeyebilir. Ancak İran yönetimi, Şii mezhebinin Azerbaycan'da geniş bir şekilde yayılmasını bölgedeki jeopolitik nüfuzunu artırmak, istihbarat faaliyetlerini güçlendirmek ve mümkünse bir İslam Devrimi yaratarak kendine bağımlı bir dini devlet oluşturma amacıyla kullanmak niyetindedir. Gürcistan'daki Müslümanlar arasında mezhepsel nifak tohumları serpmekle ise İran'ın bölgede “*yarı devlet*” (*quasi-state*) yapıları oluşturma planı açık bir şekilde görülmektedir (Abdulla, 2021).

İran'ın Gürcistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin de dâhil olabileceği Azerbaycan karşıtı faaliyetlerinin potansiyel alanlarından biri de bu ülkeye yönelik casusluk faaliyetleri düzenlemesi ile ilgili olabilir. Gürcistan'daki Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan Cumhuriyeti ile geniş bağları olduğu ve bir kısmının bu ülkede sürekli olarak yaşayıp çalıştığı düşünüldüğünde, bu ihtimal her zaman ciddi kalacaktır. Borçalı Türklerinin Gürcistan'daki işsizlik sorunu ve çözülmemiş sosyoekonomik zorlukları göz önüne alındığında, yabancı güçlerin bölgeyi etkileme şansı yüksektir. Örneğin, 2019 yılında Gürcistan'da Azerbaycan Türkleri arasında yapılan bir anketin sonuçları, onların yüzde 68'inin kendilerini işsiz olarak gördüğünü ve ciddi maddi sıkıntılarla karşılaştıklarını göstermiştir (Report, 2019).

Bugün, durumun önemli ölçüde değiştiğini söylemek zordur. Bu nedenle Azerbaycan'ın güvenliğinden sorumlu kurumların bu riskleri hesaplaması gerekmektedir. Bu sorunu Azerbaycan'ın lehine çözenin en hızlı ve etkili yollarından biri, Gürcistan'da yatırım yapan Azerbaycan şirketlerinin Borçalı Türklerinin istihdamında aktif faaliyet göstermeleri olabilir. Bunun özellikle petrol ve turizm sektörlerinde ciddi sonuçları görülebilir. Borçalı bölgesinin Azerbaycan devlet sınırlarının yakınında yer aldığı ve ülke ekonomisi için stratejik öneme sahip birçok iletişimin bu alandan geçtiği unutulmamalıdır. Bu iletişim kaynaklarının güvenliği, olası risklerden biri olarak her zaman ilgi odağı olmalıdır.

5. SONUÇ

Kafkasya siyasetinde Şiilik üzerinden kurguladığı mezhepçi ideoloji niteliğinde dış politika anlayışına sahip Tahran'ın, Azerbaycan ve Gürcistan Müslümanlarını kazanmak amacıyla yumuşak güç unsurlarını da aktif bir biçimde kullandığı görülmektedir. İran'ın yumuşak güç politikasının arka planındaysa, kendisini İslam Dünyası'nın önderi olarak sunma amacı bulunmakta ve bu sebeple Tahran, ağırlıklı bir diplomatik faaliyet yürüterek Güney Kafkasya'daki nüfuz alanını genişletmek istemektedir. Bu çerçevede kendisiyle bağlantısı olan ayrılıkçı grupların olumsuz imajını ortadan kaldırmak isteyen İran, söz konusu ülkelerde kendi ideolojisini yaymayı hedefleyen kültür faaliyetlerini ön planda tutmaktadır.

Bu makalede ortaya konulmaya çalışıldığı gibi, Gürcistan'daki Müslüman topluluklar birlik olmaktan çok uzaktır ve onlar arasında birden çok parçalanma eğilimi mevcuttur. Bununla birlikte, çok sayıda güvensizlik ve hatta bölünme olsa da durum büyük ölçüde barışçıl olmaya devam etmektedir. Daha da önemlisi, tüm ana gruplar hala Gürcistan hükümetine belirli bir düzeyde güven duymaktadır. Bu durumda açık diyalogu teşvik etmek, aralarındaki güveni artırmak ve iletişimi güçlendirmek amacıyla tüm büyük grupları bir araya getirmeye yönelik meselelerin Gürcistan hükümeti tarafından incelikli, açık ve kapsayıcı bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

Gürcistan Müslümanlarının dini meselelerini çözmek için Gürcistan Müslümanları İdaresinin kurulması, prensipte olumlu bir gelişmedir ve ülkedeki dini şahsiyetlerin çoğunluğu tarafından desteklenen bir fikirdir. Sünni mezhebine mensup müminlerin çoğunlukta olduğu Acara Özerk Cumhuriyeti'nde uzun yıllar imamlık yapan Cemal Paksadze'nin bu kuruma getirilmesi de Tiflis'in ülkedeki tüm Müslümanları mezhep farkı gözetmeksizin tek çatı altında birleştirme ve kontrol gücünü artırma arzusunu göstermekteydi. Gürcistan hükümetinin, son yıllarda önemli ölçüde değişen Müslüman toplumun faaliyetleri ve gelişimi üzerinde bir

miktar kontrol ve izleme yapmak istemesi anlaşılır ve olumludur. Aynı zamanda hükümetin, Gürcistan'ın Borçalı Türkleri için yapıcı bir yaklaşım benimsemesi, yerel kaygıları dikkate alması ve Gürcistan Müslümanlarının yönetiminin nasıl daha etkili hale getirilebileceğine bakması hayati önem taşımaktadır. Aksi takdirde, kuruluş, gerektiğinde değişiklik yapma gücünden veya yeteneğinden yoksun, yalnızca sembolik bir otorite haline gelme riskiyle karşı karşıya kalabilir.

Ehl-i Beyt ve diğer bağımsız dini kuruluşlar da mümkün olduğu kadar uzlaşmaya hazır olmalı ve tarafları bir araya getirmek ve aralarındaki diyalogu artırmak için her türlü çaba gösterilmelidir. Hükümet, Ehl-i Beyt'e karşı ayrımcılık yapmayacağını ve İdare'de rol oynayabileceğini açıkça belirterek bunu kolaylaştırmaya yardımcı olabilir. Ehl-i Beyt, Gürcistan hükümetinin makul endişelerini anlamalı ve bir uzlaşmaya varmaya çalışmalıdır.

Spesifik olarak, faaliyetleri, amaçları ve finansman kaynakları konusunda mümkün olduğunca açık olmalıdır. Marneuli'de (Sarvan) yerel halk desteğini toplamak için Ehl-i Beyt adına ılımlı bir yaklaşım hem en uygun hem de en pratik olanıdır. Bu onların çıkarıdır; Kverno Kartli'nin (Borçalı) yerel nüfusu, kendi topluluklarında İran etkisine destek göstermemektedir, ancak Ehl-i Beyt'in liderliğine saygı duymaktadır ve birçoğu yönetimi sorgulamaya devam etmektedir (Prasad, 2012).

Bu değerlendirme ve analizlerden, İran'ın Gürcistan'daki Azerbaycan Türklerinin yoğun nüfusta yaşadığı bölgelerde etkisini genişletmesinin yanı sıra aktif dini faaliyetler yoluyla İran'a bağlı sosyal dayanak yaratmasının Azerbaycan devletine belirli tehditler oluşturma potansiyeline sahip olduğu sonucuna varılabilir. Azerbaycan bu tehditleri önlemek için ekonomik, sosyokültürel ve hatta bazen siyasi nüfuz araçlarını kullanmalıdır. Gürcistan'daki Azerbaycan Türklerinin Tahran'la değil, Bakü ile bağlantılarının güçlendirilmesi amacıyla sosyoekonomik durumlarının iyileştirilmesi, kültürel haklarının korunmasına yönelik planlı faaliyetlerde bulunulması ve somut bir strateji geliştirilmesi gerekmektedir. İran'ın büyük bir nüfuz aracı olarak yaygın kullandığı dini aydınlanma ve din eğitimi alanında önemli önleyici tedbirlerin alınması gerekmektedir. Örneğin, Azerbaycan'daki İlahiyat Enstitüsünün Gürcistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri için uygun burs programları başlatması, din adamlarına yönelik Azerbaycan'da bazı kurslar düzenlemesi ve teşvik edici mali destek sağlaması yararlı olabilir.

YAZAR BEYANI / AUTHORS' DECLARATION:

Bu makale Araştırma ve Yayın Etiğine uygundur. Beyan edilecek herhangi bir çıkar çatışması yoktur. Araştırmanın ortaya konulmasında herhangi bir mali destek alınmamıştır. Yazar(lar), dergiye imzalı “*Telif Devir Formu*” belgesi göndermişlerdir. Mevcut çalışma için mevzuat gereği etik izni alınmaya ihtiyaç yoktur. Bu konuda yazarlar tarafından dergiye “*Etik İznine Gerek Olmadığına Dair Beyan Formu*” gönderilmiştir. Yazar, çalışmanın tüm bölümlerine ve aşamalarına tek başına katkıda bulunmuştur. / **This paper complies with Research and Publication Ethics, has no conflict of interest to declare, and has received no financial support. The author(s) sent a signed "Copyright Transfer Form" to the journal. There is no need to obtain ethical permission for the current study as per the legislation. The "Declaration Form Regarding No Ethics Permission Required" was sent to the journal by the authors on this subject. The author contributed to all sections and stages of the study alone.**

KAYNAKÇA

- ABDULLA, Müşfiq (2021), “İran Gürcistanda İslam İnkılabı Hazırlayır? - Moskva ve Tehranın Azerbaycanlılara Karşı Yeni Planı”, **Cebhe.info Kurumsal Web Sayfası** (E-Haber), 25 Ekim 2021, <https://xeber.media/news/17298244/iran-gurcustanda-islam-inkilabi-hazirlayr-moskva-ve-tehranin-azerbaycanlilara-qarsi-yeni-plani> (Erişim Tarihi: 04.08.2022).
- ALIYEVA, Ramilya (2005), “Gürcistan: İran Misyoner Faaliyetleri Endişe Yaratıyor”, **IWPR** (E-Makale), 18 Kasım 2005, <https://iwpr.net/ru/global-voices/gruziya-deyatelnost-iranskikh-missionerov-vyzyvaet-opaseniya> (Erişim Tarihi: 03.05.2022).
- AMETBEK, Dinmuhammed (2021), **İran Vakıfları: Dış Politika Arkasındaki Yumuşak Güç**, Astana Yayınları, Ankara.

- APA (2009), “İranın Gürcistandaki Sefiri Marnueli ve Kardabanide Azerbaycanlı Dindarlarla Görüştü”, **APA.AZ Kurumsal Web Sayfası** (E-Haber), 11 Haziran 2009, <https://apa.az/az/xeber/xarici-siyaset/-156787> (Erişim Tarihi: 11.05.2022).
- ASKER, Ali (2016), “Gürcistan’da Din-Devlet veya Kilise-Siyaset İlişkinin Zorlukları”, **Doğu’dan Batı’ya: Devletler, Toplumlar, Farklılıklar** (Ed. Ayça Günkut Vurucu, Gürsoy Akça, İkbal Vurucu), Aygan Yayınları, İstanbul, ss.47-76.
- ASKER, Ali (2017), “Gürcistan’ın Din Siyaseti ve Müslüman Azınlıklar”, **Yeni Türkiye**, S.98, ss.145-162.
- ASKER, Ali ve KAHRAMAN, Alter (2016), “Gürcistan’da Devletleşme, Kimlik İnşası ve Müslüman Topluluklar”, **Gürcistan’daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset** (Ed. Ayşegül Aydıngün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir), AVİM - Terazi Yayıncılık, Ankara, ss.23-47.
- ASKER, Ali ve ÖĞÜTCÜ, Özge Nur (2016), “Borçalı Türkleri: İslam, Mezhep ve Din Temelli Sorunlar”, **Gürcistan’daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset** (Ed. Ayşegül Aydıngün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir), AVİM - Terazi Yayıncılık, Ankara, ss.219-244.
- AYDINGÜN, Ayşegül (2013), “The Ethnification and Nationalisation of Religion in the Post-Soviet Georgian Nation-State Building Process: A Source of Discrimination and Minority Rights Violations?”, **International Journal of Human Rights**, S.17(7-8), ss.810-828.
- AYDINGÜN, Ayşegül ve ASKER, Ali (2012), “Gürcistan: De Jure Üniter, De Facto Parçalı”, **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna** (Ed. İsmail Aydıngün, Çiğdem Balım), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, ss.117-208.
- AYDINGÜN, Ayşegül ve AYDINGÜN, İsmail (2014), **Ahıska Türkleri: Ulusötesi Bir Toplum-Ulusötesi Aileler**, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayını, Ankara.
- AYDINGÜN, Ayşegül, ASKER, Ali ve ŞİR, Aslan Yavuz (2016), **Gürcistan’daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset**, AVİM - Terazi Yayıncılık, Ankara.
- BAĞIROV, Reşad (2021), “İranın Azerbaycanda Mezhepçilik Siyaseti ve Kazanılmış İmici İtirmek Korkusu”, **Politicon** (E-Haber), 22 Ekim 2021, <https://www.politicon.co/az/analytics/123/irans-sectarian-policy-and-fear-of-losing-its-image-in-azerbaijan> (Erişim Tarihi: 04.06.2022).
- CSSC_CQTM (2022), “Kerima Devleti “Nazariyesi” İranın Azerbaycana ideoloji Hamleleri II hisse”, **Youtube**, 8 Eylül 2022, https://www.youtube.com/watch?v=96tPVXOfYS0&ab_channel=CSSC_CQTM (Erişim Tarihi: 11.01.2023).
- DTX - AZERBAJYCAN CUMHURİYETİ DEVLET GÜVENLİK SERVİSİ (2022a), “İran Xüsusi Xidmət Orqanının Nəzarəti Altında Yaradılmış Qanunsuz Silahlı Birləşmə İfşa Edilmişdir”, **DTX Kurumsal Web Sayfası** (E-Haber), 1 Kasım 2022, <https://www.dtx.gov.az/az/news/1728.html> (Erişim Tarihi: 15.11.2022).
- DTX - AZERBAJYCAN CUMHURİYETİ DEVLET GÜVENLİK SERVİSİ (2022b), “Sosial Şəbəkələrin Azərbaycan Səqmentində Naxçıvanla Bağlı Təxribat Xarakterli Məlumatlar Yayımlanır”, **DTX Kurumsal Web Sayfası** (E-Haber), 7 Kasım 2022, <https://www.dtx.gov.az/az/news/1730.html> (Erişim Tarihi: 15.11.2022).
- HUMEYİNİ, Ruhullah (bila tarih), **Velayet-i Fakih (İslam Devleti)**, İmam Humeyni’nin Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu Yayını, Tahran (İran).
- LOMSADZE, Giorgi (2020), “İranlılar Gürcistan’a Sığınyor (Doğru Her Zaman Dost Değil)”, **Eurasianet Kurumsal Web Sayfası** (E-Haber), (tarihsiz), shorturl.at/bgxN8 (Erişim Tarihi: 19.05.2022).
- MAGIC-RUST.SU (2020), “Азербайджан Сунниты Или Шииты. Азербайджанские Шииты И Грузинские Сунниты Создали Единое Управление”, **MAGIC-RUST Kurumsal Web Sayfası** (E-Haber), 14 Ocak 2020, <https://magic-rust.su/vse-stati/azerbajdzhan-sunnity-ili-shiity-azerbajdzhanskie-shiity-i-gruzinskie-sunnity-sozdali-edinoe-upravlenie.html#i-2> (Erişim Tarihi: 13.06.2022).
- MENUÇEHRİ, Abbas (2007), **İran Siyasi Sistemi**, Petersburg Oryantal Çalışmalar Yayını, St. Petersburg.
- MİLLİ.AZ (2021), “İran Azərbaycan Qarşı “Yumşaq Gücü” İşə Salıb”, **Milli.Az Kurumsal Web Sayfası** (E-Haber), 9 Ekim 2021, <https://news.milli.az/politics/986273.html> (Erişim Tarihi: 05.08.2022).

- NERİMANLI, Asif (2021), “İranın Gürcüstan, Rusiya və Ukraynada “Hizbullah” Planı”, **525-ci Qəzet** (E-Haber), 8 Ekim 2021, <https://525.az/news/177612-iranin-gurcistan-rusiya-ve-ukraynada-hizbullah-plani> (Erişim Tarihi: 04.08.2022).
- NTV (2009), “Bakü Baskınında Soru İşaretleri Çözülmedi”, **NTV Medya Kurumsal Web Sayfası** (E-Haber), 4 Mayıs 2009, <https://www.ntv.com.tr/dunya/baku-baskininda-soru-isaretleri-cozulmedi,gIPKOAoD2UWC17CSRNGTvA> (Erişim Tarihi: 11.07.2022).
- PAMUK, Hüseyin (2019), “İran’ın Kafkaslarda Nüfuz Arayışı”, **Anadolu Ajansı** (E-Haber), 8 Mart 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iranin-kafkaslarda-nufuz-arayisi/1412713> (Erişim Tarihi: 25.05.2022).
- PRASAD, Conor (2012), “Georgia’s Muslim Community: A Self-Fulfilling Prophecy?”, **European Centre for Minority Issues (ECMI) Working Paper**, S.58, ss.2-25.
- PRESIDENT.AZ (2022), “ADA Universitetində “Cənubi Qafqaz: İnkişaf və Əməkdaşlıq” Mövzusunda Keçirilən Beynəlxalq Konfrans”, **Youtube** (V-Haber), 30 Nisan 2022, https://www.youtube.com/watch?v=lQ_tvGD7Jf8&ab_channel=presidentaz (Erişim Tarihi: 04.07.2022).
- RAMAZANLI, Kamran (2009), **Borçalı Dünən, Bu Gün və Sabah**, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakü.
- REPORT (2019), “Sorgu: Gürcüstan Azərbaycanlılarının 68%-i İşsizdir”, Report Kurumsal Web Sayfası (E-Haber), 21 Mayıs 2019, <https://report.az/diaspora/sorgu-gurcistan-azerbaycanlilarinin-68-i-issizdir/> (Erişim Tarihi: 30.07.2022).
- SAZHIN, Vladimir (2004), “On Relations between Iran and Azerbaijan”, **Central Asia and the Caucasus**, S.4(28), ss.88-96.
- SHIRALIYEV, Museyib (2022a), “Jeopolitik ve Jeoekonomik Perspektifden İkinci Karabağ Savaşı'nın Sonuçları: Zengezur Koridoru'nun Stratejik Önemi”, **II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiri Kitabı** (Ed. Vefa Kurban), 1-2 Nisan 2021 – İzmir, İKSAD Yayınevi, İzmir, ss.181-196.
- SHIRALIYEV, Museyib (2022b), “Language Policies Directed at Borchali and South Azerbaijan Turks and Mother Tongue Problem”, **Turkish Journal of Diaspora Studies**, S.2(2), ss.145-164.
- SHIRALIYEV, Museyib (2022c), “Uluslararası Hukuk Açısından Şuşa Beyanamesi ve Önemi”, **II. Uluslararası Kafkasya'nın Geleceği Kongresi Bildiri Kitabı**, 11-13 Mayıs 2022 – Ankara, SDE Yayını, Ankara, ss.103-111.
- SHLAPENTOKH, Dmitry (2012), “Gürcistan'ın İran'la Flört Etmesi ve Muhtemel Jeopolitik Sonuçları”, **Kafkasya ve Küreselleşme Dergisi**, S.6(3), ss.17-32.
- TAMGA TÜRK (2021), “Hamaney'in Azerbaycan'daki Casusu Ocaq Nejad İran'a Kaçtı”, **Tamga Türk Kurumsal Web Sayfası** (E-Haber), 12 Ekim 2021, <https://www.tamgaturk.com/hamaneyin-azerbaycandaki-casusu-ocaq-nejad-irana-kacti/39176/> (Erişim Tarihi: 22.06.2022).
- TRIER, Tom, TARKHAN-MOURAVI, George ve KILIMNIK, Forrest (2011), **Meskhethians: Homeward Bound...**, European Center for Minority Issues – Caucasus Publisher, Cezanne (GEORGIA).
- TSURTSUMİA, Zaza (2015), “Gürcistan'da İslam: Tarihi ve Bugünü”, **Yeni Türkiye**, S.78, ss.24-33.
- ZENCANİ, Rza (2019), “İranın Gürcüstanda Məzhəbçi və Anti Azərbaycan Fəaliyyəti”, **Gulustan.info** (E-Haber), (tarihsiz), <https://gulustan.info/2019/04/27/iranin-gurcustanda-m%C9%99zh%C9%99bci-v%C9%99-anti-az%C9%99rbaycan-f%C9%99aliyy%C9%99ti/> (Erişim Tarihi: 16.05.2022).
- IRAN (ISLAMIC REPUBLIC OF)'S CONSTITUTION** (of 1979 with Amendments through 1989), https://www.constituteproject.org/constitution/Iran_1989.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 16.05.2022).